

Андрій Смирнов

КИРИЛО ЛУКАРИС І УКРАЇНА

У статті аналізується діяльність в Україні відомого грецького церковного діяча Кирила Лукаріса, який у 1590-х рр. був ректором Острозької академії.

Ключові слова: Кирило Лукаріс, Мелетій Пігас, Острог, Берестейська унія.

В статье анализируется деятельность в Украине известного греческого церковного деятеля Кирилла Лукариса, который в 1590-х гг. был ректором Острожской академии.

Ключевые слова: Кирилл Лукарис, Мелетий Пигас, Острог, Брестская уния.

The article is dedicated to the activity of prominent Greek Church figure Cyril Lucaris in Ukraine. He was a rector of Ostroh Academy in 1590th.

Keywords: Cyril Lucaris, Meletios Pegas, Ostroh, Union of Brest.

Наприкінці XVI ст. Острог став об'єктом зацікавлення високопоставлених східних церковних ієрархів. А. Ясіновський вважає, що для цього було дві головні причини. По-перше, несприятливі умови діяльності грецьких осередків у Західній Європі, на Балканах та на Близькому Сході перетворювали Волинські Афіни у новий потужний культурно-освітній центр не лише для України, а для всього греко-православного світу. По-друге, Острог в цей час був одним із найбільших центрів грецистики Речі Посполитої. В Острозькій академії, яка вирізнялася своїм активним використанням греко-візантійської культурної спадщини, викладали грецьку мову. В Острозі діяв літературно-науковий гурток, члени якого виконували переклади з грецької. Крім того, тут постійно і тимчасово проживали грецькі культурні й релігійні діячі, дидакаси, купці. Всі ці обставини сприяли налагодженню контактів острожан з духовенством Православних Церков грецької традиції [11, с. 100].

З Острогом були пов'язані випускник Римського Грецького колегіуму (однак активний антипапіст) Мануїл Мосхопулос, провати-

канськи настроєні Діонісій Раллі та Євстахій Нафанаїл, вихованець Падуанської академії Никифор Кантакузин, народжений у Львові грек Еммануїл Ахіллес. Очевидно, до Острозького гуртка входили і польський архієпископ з Калабрії (м. Поло) Тимофій, могленський єпископ Феофан Грек та ін.

У жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI–XVII ст. не побувало стільки впливових, здебільшого високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан. З видатних достойників слід згадати патріарха Антіохійського Йоакима, митрополита Пелагонського Єремію, єпископа Стагонського Аврамія Гаціду, архієпископа Кізікійського та Тирновського Діонісія Раллі (героя болгарського національно-визвольного руху), архімандрита Феофана (згодом єрусалимського патріарха). Особливим авторитетом у князя В.-К. Острозького користувався архієпископ Охридський Афанасій. Гості консультували перекладачів, сприяли налагодженню книжних контактів з тими краями, звідкіля походили чи де посідали церковні посади [6, с. 17; 7, с. 316-317, 328].

Важливе місце в історії грецько-українських зв'язків ранньомодерної доби займає Кирило Лукаріс (1572–1638 рр.), Александрійський та Вселенський патріарх (до речі, унікальний приклад в історії – він шість разів обирався на Константинопольську кафедру), основні результати діяльності якого в українських землях має на меті проаналізувати автор. Науково-документальний корпус, присвячений К. Лукарісу, надзвичайно багатий і різноманітний. Серед українських вчених, які досліджували цей один із найзагадковіших образів у історії Вселенського православ'я, варто згадати В. Любашенко, яка запропонувала новий екуменічний погляд на діяльність К. Лукаріса в Україні, його роль в міжконфесійних відносинах і вплив на розвиток вітчизняного богослов'я [3].

Дослідження біографії та богословської спадщини патріарха має солідну історіографічну традицію. Життя К. Лукаріса, його спроби церковної реформи, покликані відродити Східну Церкву, небезпечна політична діяльність і співпраця з протестантськими діячами Західної Європи добре відомі в сучасній історичній науці. Однак окремі сторінки його життєпису, особливо перебування в Україні, не достатньо висвітлені в науковій літературі. Тим часом, поглиблення студій в цьому напрямі могло б дозволити по-новому подивитися на міжконфесійне життя на українських землях наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Більшість авторів вважає, що К. Лукаріс прибув до Острога в 1594

р. у 23-річному віці, а самих приїздів в Україну була кілька: перший – у 1594–1597 рр., і другий – у 1600–1601 рр. У березні 1594 р. александрійський патріарх Мелетій Пігас, який відгукнувся на прохання князя Василя-Костянтина Острозького допомогти йому з грецькими вчителями, відправив на Русь послання, адресоване православним магнатам, закликаючи їх берегти вірність православ'ю. Саме з цим посланням поїхав племінник і довірена особа патріарха архімандрит К. Лукаріс, який мав передати деякі “списання” кн. В.-К. Острозькому. Як припускає російський дослідник Б. Флоря, можливо в них йшлося про наміри М. Пігаса здійснити подорож до Москви через українські землі [8, с. 50].

В історичній літературі домінує думка, що К. Лукаріс впродовж 1594–1600 рр. (з перервами) був ректором Острозької академії та викладав грецьку мову. Він, як тоді велося, давав приватні лекції обдарованим учням [14, р. 221]. Т. Кемпа обмежує перебування Кирила на посаді ректора 1594–1596 рр. [1, с. 124]. Вперше про ректорство Кирила в Острозі написав польський хроніст А. Венгерський в книзі “Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicorum”, виданій 1652 р. в Утрехті. Але не відомо з яких джерел він почерпнув цю інформацію. Це дало підстави польському досліднику о. А. Борковському висловити припущення, що насправді ректором академії був інший грек – архідиякон Никифор Парасхес-Кантакузин [12, с. 257]. Отже, якщо Кирило і був очільником Острозької академії, то недовго: під час першої подорожі він проводив більшість часу в інших місцях, а другий візит був вельми короткий [13, р. 35].

Цікаві відомості про викладацьку діяльність К. Лукаріса містить його листування цього періоду. З публікації французького орієталіста Еміля Лєграна відомо 16 епісторяріїв з переписки грека з острозькими діячами: Кипріяном, Гаврилом Дорофєйовичем, Никифором, князем В.-К. Острозьким і якимсь дидаскалом. Чотири з них повністю переклав і опублікував А. Ясіновський. Це три листи Лукаріса до архідиякона Кипріяна (1594 рік) і один до невідомого дидаскала [10, с. 116; 11, с. 102].

У листах з Острога до архідиякона Кипріяна і братського вчителя у Львові Гаврила Дорофєйовича, датованих другою половиною 1594 р., Кирило просить надіслати йому праці Фоми Аквінського, “Хроніку” Кедрина, а також самим приїхати до нього для оволодіння грецькою мовою і “мудрістю” [14, р. 220]. З листів бачимо, що К. Лукаріс активно включився у навчальний процес з перших же днів свого

ректорства. Але виникають сумніви в ґрунтовності його педагогічної практики через постійні переїзди (читаємо – "у справах церковних") з Острога в Дубно і Вільно. Цим був незадоволений Г. Дорофейович, вимушений вчити "Ісаагіку Порфирія і Органон Аристотеля" без керівництва вчителя. "Шість тижнів минуло, як я прибув з дому, – пише він К. Лукарісу до Вільна, – а ще нічого не зробив. Отже, прошу поради, що мені робити, щоб не витратити час даремно" [9, с. 265; 14, р. 221].

До Вільна Кирило приїхав навесні 1595 р. на запрошення православного Святодухівського братства і протягом 20 місяців (хоча й з перервами) викладав грецьку мову в братській школі, беручи участь у диспутах з місцевими єзуїтами і францисканцями. Свідченням полемічної активності К. Лукаріса є виданий під його керівництвом "братською академією" у Вільні в 1596 р. твір М. Пігаса "Діалог про східну віру". У передмові зазначено мету видання: аби кожний учень отримав духовну поживу, таку важливу в цих місцях, що вирують різними ересями. Однак відсутність К. Лукаріса в Острозі хвилювала місцевих братчиків: "Постарайся побувати у нас, зібрати всіх воедино, допомогти... Цього бажають і ті греки, що з нами (їх тепер більше, ніж при тобі), і сам Костянтин" [4, с. 287; 14, р. 228].

У січні 1596 р. Кирило повернувся до Острога, але через кілька тижнів почав готуватися у нову подорож до Львова на запрошення Гаврила Дорофейовича, який повернувся додому. Однак чума, що спалахнула в околицях Перемишля, завадила цьому. В цей час Гаврило просив свого вчителя надіслати йому книгу Григорія Богослова. На середину ж року думки Кирила вже були зайняті Берестям і він переїхав до Вільна [9, с. 266].

Як бачимо, спочатку місія К. Лукаріса в Україні носила освітній характер, але церковно-історичні обставини висунули перед ним інші завдання. Офіційна поява архімандрита на антиунійному соборі мотивувалася письмовим, від 16 вересня 1596 р., запрошенням Никифора Парасхеса-Кантакузина, який представлявся екзархом константинопольського патріарха Єремії II Траноса. У ньому Кирило іменується "александрійським екзархом і потрібним соратником". Але його роль на соборі доволі невиразна: зафіксовано лише участь К. Лукаріса в дебатах, відправленні протестації до лідера унійного табору митрополита Михайла Рогози та в підписанні соборного звернення до православних, в якому повідомлялося про позбавлення влади "єпископів-відступників". Втім, як зазначає В. Любашенко, будучи архи-

мандритом, К. Лукаріс і не мав права виконувати священнодійств від імені патріарха. Головним репрезентантом східних ієрархів був Никифор [4, с. 288]. Щоправда він навіть не був священником і представляв уже померлого патріарха.

Після собору К. Лукаріс залишався певний час у Вільно, а потім, на думку К. Харламповича, близько року перебував в Острозі під покровительством князя. Тут він займався викладацькою діяльністю в академії, про що свідчить лист Гаврила Дорофєйовича від 13 червня 1597 р., адресованого “возлюбленому у Христі отцю Кирилу дидакалу” [9, с. 267; 14, р. 229].

“У 1597 р. М. Пігас, який тимчасово очолював Константинопольську кафедру, письмово підтвердив повноваження Никифора і Кирила та легітимність скинення архієреїв. До вибору нових він призначає Лукаріса, князя Острозького та львівського єпископа Гедеона Балабана намісниками Вселенського престолу в українсько-білоруських землях. Але зробити що-небудь на цій ниві Лукаріс не встиг. Суд над Никифором, який остаточно зіпсував відносини Острозького із Жигимонтом III Вазою, змусив опонентів унії прислухатися до королівських указів, що забороняли приїзд у Польсько-Литовську державу посланців Східної Церкви як можливих турецьких шпигунів”, – пише В. Любашенко [4, с. 288]. У відповідь же на події в Бересті король видав грамоту, котрою засуджував дії православних. За цих обставин цілком зрозуміло, чому Лукаріс змушений був терміново повернутися в Александрію.

Однак В. Любашенко звертає увагу на ще одну місію К. Лукаріса на соборі, яка залишилася менш помітною. Перебуваючи ніби в тіні, він реєстрував хід берестейського процесу, аналізував дії його учасників і привіз в Александрію повний звіт про перебіг подій на обох соборах. Не дивно, що М. Пігас у своїх посланнях до православних Речі Посполитої виявляв неабияку обізнаність з багатьма фактами і навіть деталями, пов’язаними з цими подіями. Адже Лукаріс привіз Пігасу різні документи і полемічні твори, підготовлені проунійним табором [4, с. 288-289; 5, с. 103].

Цікавий у зв’язку з цим, виїзд К. Лукаріса після повернення додому в протестантські країни. Це можна пояснити звичною практикою збору греками пожертв на потреби Церкви і закордонними зв’язками Мелетія Пігаса. Але, як відзначає більшість біографів, Кирило використав поїздку в тому числі для навчання і ближчого знайомства з новою конфесією, а за кордоном знайшов чимало друзів-протестантів.

Це здатне наштовхнути на думку, що протестантські симпатії зародилися у К. Лукаріса ще в Україні. Зокрема, греко-католик П. Савчук вважає, що з ним пов'язана навіть зміна церковних планів В.-К. Острозького: "...можна вважати очевидним, що Кирило Лукаріс був саме тим, хто схилив князя... до з'єднання з протестантами проти католиків та уніатів" [Цит. за: 4, с. 287]. І хоча останнє сумнівно, другий приїзд К. Лукаріса в Україну підтверджує, що його спілкування з протестантами, зокрема М. Броневським, не пройшло безслідно.

Зв'язки К. Лукаріса з Мелетієм Смотрицький детально проаналізував найвідоміший біограф останнього американський славист Девід Фрік. Він стверджує, що молодий Смотрицький у віці близько 20 років мав деякі прямі контакти з Лукарісом, однак це не означає, що він був його учителем *sensu stricto*. Кирило, який був трохи старшим за Максима, міг виступати його наставником, допомагаючи в освоєнні ренесансної культури, грецької та латинської мов. Крім того, вони могли спілкуватись не в Острозі, а, наприклад, у Львові [13, р. 36].

П. Кралюк звертає увагу на те, що географія "освітніх мандрів" М. Смотрицького, здійснюваних ним після навчання в Острозі, збігається з географією поїздок К. Лукаріса. Так, останній їздив у Вільно, а Максим згодом навчався в цьому місті в єзуїтській колегії. П. Яременко навіть допускає, що М. Смотрицького скерував туди К. Лукаріс, але це малоімовірно. Важко повірити, що православний грек із протестантськими сентиментами давав рекомендацію вступати до єзуїтської академії. Цікаво, що обидва студювали в протестантських університетах Західної Європи [2, с. 17].

Другий приїзд протосинкела александрійського патріарха в Річ Посполиту був менш успішний. Посилення протистояння прихильників і супротивників унії ставало небезпечним. "Жигимонт III звертається до Пігаса з листом, в якому просив його використати свій вплив для "угамування" православних, – констатує В. Любашенко. – Мелетій пише відповідне послання королю, а також листи до деяких осіб у Речі Посполитої, зокрема до князя Острозького, Мартина Броневського, Теофіла Турновського. Мелетій (знаючи про постійні перехоплення пошти) передав їх із посильним, наставляючи його з'ясувати ситуацію, так би мовити, на місці" [4, с. 292].

Зрозуміло, що вибір Мелетія знову впав на К. Лукаріса. Прибуття останнього до В.-К. Острозького стало відоме в унійному таборі. Іпатій Потій повідомив про це короля, чинив усілякі перешкоди архімандриту і навіть піддав його домашньому арешту. Знаючи, що князю

Острозькому свого часу не вдалося захистити Никифора, наляканий протосинкел 24 січня 1601 р. змушений був написати антипротестантського листа до львівського католицького архієпископа Димитрія Соліковського. В такий спосіб, на думку В. Любашенко, “Лукаріс врятував собі життя: Соліковський визволив його з-під арешту” [4, с. 293]. На знак подяки грек певний час залишався у Львові, показував своєму рятівникові куплений тут “Катехізіс” Роберто Белларміно.

Навіть після від’їзду з України, К. Лукаріс не переставав цікавитись ситуацією в Острозі. Зокрема, І. Мицько зазначає, що александрійський патріарх висловлював підтримку створенню культурно-освітнього центру в Дерманському монастирі, який передбачалося перетворити на впливовий духовний заклад [6, с. 20].

Таким чином, впродовж 1594–1600 рр. К. Лукаріс підтримував тісні контакти з Острозьким культурно-освітнім гуртком, князем В.-К. Острозьким і навіть певний час виконував обов’язки ректора Острозької академії. Часті поїздки, активна полемічна і видавнича діяльність, участь у берестейському процесі свідчать про залучення протосинкела до князевих унійних і антиунійних проєктів. На часі видання українською мовою листів К. Лукаріса і М. Пігаса в перекладі з грецької. Докладне вивчення усієї епістолярної спадщини К. Лукаріса, без сумніву, відкриє чимало нових фактів з історії Острога та острозько-грецьких культурних контактів.

Джерела та література:

1. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький: Воевода Київський і маршалок землі Волинської / Т. Кемпа. – Хмельницький : Мельник А. А., 2009. – 342 с.
2. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / П. Кралюк. – Острог : НаУОА, 2007. – 204 с.
3. Любашенко В. Кирилл Лукарис и протестантизм. Опыт межцерковного диалога / В. Любашенко // Богомыслие. – 2000. – № 10. – С. 27–52.
4. Любашенко В. Пошуки альтернативної унії: православні та протестанти у контексті Берестя (Кирило Лукаріс і Україна) / В. Любашенко // Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. – Львів, 2008. – С. 277-296.
5. Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви / И. Мальшевский. – К., 1872. – Т. 2. – Приложение. – 198 с.

6. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. Мицько // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – С. 13-23.
7. Ульяновський В. "Острозький Патріархат": нездійснений церковно-політичний проект чи історіографічний фантом? / В. Ульяновський // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 306-336.
8. Флоря Б. Східні патріархи і західноруська церква / Б. Флоря // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 45-51.
9. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным / К.Харлампович. – Казань, 1898. – 524 с.
10. Ясіновський А. Грецькі джерела до історії Острога: листи Александрийського патріарха М. Пігаса та протосинкела К. Лукаріса / А. Ясіновський // Остріг на порозі 900-річчя (1990-1992 рр.): матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій. – Острог, 1992. – Ч. 2. – С. 114-116.
11. Ясіновський А. Роль Острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками / А. Ясіновський // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – С. 97-103.
12. Borkowski A. Związki egzarchy patriarchalnego Nicefora Paraschesa Kantakuzyna z Akademią Ostrogską / A. Borkowski // Akademia Zamojska i Akademia Ostrogska w perspektywie historyczno-kulturowej. Współczesne implikacje dla współpracy transgranicznej. – Zamość, 2010. – S. 249-260.
13. Frick D. A. Meletij Smotryc'kyj / D. A. Frick. – Cambridge : Harvard University Press, 1995. – 395 p.
14. Legrand É. Bibliographie hellénique, ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle / É. Legrand. – Paris, 1896. – T. 4. – 512 p.